

VI

Ermeni - Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Trabzon

M.S. IV. ve V. yüzyıllar, Anadolu ve Kafkas coğrafyası içerisinde gerek Ermeni, gerekse Hun tarihi için son derece önemlidir. Ermeni tarihinde ve kültüründe ise bilhassa üç hadise son derece mühimdir: 1) 301 yılında Hristiyanlığın kabulü, 2) 406 yıllarında Mesrop Maşots tarafından Ermeni alfabesinin icadı ve İncil'in 411 yılında Ermenice'ye tercümesi, 3) 451 yılında Sasani din değiştirme zorbalığına karşı Ermenilerin direnişi ve Avarayr savaşı.

IV. yy.ın ortalarında, 350 yıllarında Orta Asya'da ve bilhassa Soğdiana bölgesinde meydana gelen bazı hareketlenmeler, gerek Karadeniz kuzeyinde, gerekse Önasya'da bazı tarihî hadiselerle de sebebiyet vermiştir. 350 yıllarında Hunlar'ın bir kolu, Batı Türkistan sahasını işgal edip orada daha sonra kurulacak olan Eftalit devletinin alt yapısını oluştururken (Ak-Hunlar), daha sonraki tarihlerde İran'daki Sasani İmparatoru II. Şapur'un emri ve kralları Grumbates idaresinde 359 yılında Amida (bugünkü Diyarbakır) önlerinde görünmüşler ve burasının Romalılardan alınmasında Sasaniler'e yardım etmişlerdir. Bu hadise, hadiselerin görgü şahidi ve dönemin en önemli Latin kaynağı olan Ammianus Marcellinus tarafından oldukça teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu, öyle anlaşılıyor ki, Hunlar'ın Anadolu coğrafyasındaki ilk görünüşleridir. Hunlar'ın diğer bir kolu ise yine aynı tarihlerde, Aral Gölü ile Hazar Denizi veya Karadeniz arasında bir bölgede oldukları tahmin edilen Alan'ları yenerek 370'lerde Don nehrine dayanmışlardır. 370'li yıllarda Karadeniz kuzeyinden Batıya doğru harekete geçen bu

Avrupa Hunları, V. yy.da artık Orta Avrupa'daki en kuvvetli siyasi güç haline gelirken Trans-Kafkasya ve Anadolu'nun doğusundaki bölgelerde de Hunların ta Anadolu içlerine kadar süren ve belki de ikinci Hun dalgasını teşkil eden bazı akınlarına şahit oluyoruz. Kafkas geçitleri yoluyla 363-373 tarihleri arasında Hunlar'ın bugünkü Ermenistan toprakları üzerinden Anadolu'ya girdikleri, Roma İmparatorluğu'nun bütün Mezopotamya arazisini yağmalayarak Urfa (Edessa) önlerinde göründüklerini Süryani kaynağı Efraem'den öğreniyoruz.

Kafkas geçitlerinden gelerek daha 363-373 tarihlerinden beri bölgeye zaman zaman akınlarda bulunan, bütün Mezopotamya topraklarını yağmalayarak Urfa önlerine kadar gelmiş olan Hunlar;¹ 395 yılında daha büyük çapta gerçekleşen ve Basık ile Kursık idaresindeki büyük Hun akını ile bunu 396-397 yıllarında bir kez daha tekrarladılar.² Hunlar bu defa Daryal geçidinden Anadolu ve Suriye'ye girerek baştanbaşa bütün Fırat vadisini tahrip etmişler; Antakya (Antiochia) ve Tyrus'u kuşatmışlar ve Kapadokia ve Galatia'ya girerek buralarda epeyce ganimet toplamışlar, Malatya şehri, Suriye ve Kilikia'ya kadar uzanmışlardı.³ Ancak, dönüş sırasında Sasani topraklarına girme cesaretini göstermeleri, onların aleyhine olmuş; Sasaniler, Hunları yenerek ganimetlerinin büyük bir kısmını aldıkları gibi, ellerindeki 18.000 kadar esiri de kurtarmışlardı. Netice olarak Hunlar, bu önemli akından bir nevi elleri boş olarak Derbent geçitlerinden tekrar kuzeydeki vatanlarına dönmüşlerdi.⁴ Yine, bazı kaynakların iddiasına göre, 415-420 yıllarında Hunlar Sasanilerle bazı savaşlar yaparak oldukça da başarılı olmuşlar; Hazar Denizini kuzey ve doğusundan dolaşmak suretiyle İran'a girmişler ve Nusaybin (Nisibis) önlerine kadar gelmişler, yine İran üzerinden geri dönmüşlerdir.⁵ 445-446 yıllarındaki Sasani-Hun savaşlarının ise daha çok Hazar Denizi kıyılarında cereyan ettiği görülüyor; öyle anlaşılıyor ki Hunlar, Kafkas geçitleri Sasaniler tarafından tutulduğu ve oradan geçemedikleri için, Hazar Denizi doğusundan İran'ın kuzey-doğu topraklarına saldırıyorlar, savaşlar da daha çok Hyrcania (Gurgan) ve Balhan Dağları bölgelerinde cereyan ediyordu.⁶

IV.-V. yy.lardaki bu karışık dönemlerde Anadolu'nun Doğu kısmı, bölgede hâkimiyet mücadelesi veren iki imparatorluğu, yani Roma (daha sonra Doğu Roma) ile Sasani imparatorluklarını 387 yılında bir anlaşma yaparak Ermenilerin ağırlıkta buldukları toprakları kendi aralarında paylaşmak mecburiyetinde bıraktı.⁷ Ermenilerin hâkim olduğu toprakların 3/4'ünü teşkil eden ve Romalılar tarafından

“Pers-Armenia” ismi verilen ve Hosroes tarafından idare edilen topraklar İran’daki Sasaniler’in payına düşerken daha batıdaki ve 1/4’ünü teşkil eden topraklar ise Roma’nın hissesine düştü.⁸ Ancak, Roma hissesindeki Ermeniler kültürel bakımdan daha geri iken, Pers-Armenia’dakiler kültürel olarak oldukça ileri bir seviyede bulunuyorlardı. İşin dinî boyutu ise Ermeniler açısından daha kötü idi. IV. yy.ın ikinci yarısına doğru Hristiyanlık, Roma’nın Doğu topraklarında, yani gerek hem Sasani hâkimiyeti altındaki, hem de Roma idaresindeki bölgelerde, gerekse her iki imparatorluğun Ermeni toplumu arasında oldukça yayılmaya başlamıştı. Ermeniler, 301 yılında Hristiyanlığı Papas Grigor Lusavoriç önderliğinde resmen kabul etmişler ve 303 yılında da Eçmiazin kilisesini kurmuşlardı.⁹ Romalılar ise, IV. yy.da Hristiyanlığı artık resmen tanımış; hatta birçok imparator vaftiz olarak Hristiyanlığını ilan etmişti. Bu yy.ın ortalarına doğru ise, artık iyice alevlenmiş olan Sasani (“Pers”) savaşlarında kullanmak için, Romalılar Pers-Armenia içerisindeki Ermenilere destek veriyorlardı.

Sasaniler eski İran geleneğini takip ediyorlardı ve Ahura-Mazda (Zoroastrianizm) inancında idiler, üstelik bunu ta başlangıçtan beri bir devlet politikası haline getirerek dinlerini de siyasî yayılma aracı olarak kullanıyorlardı. Ancak bu dönemde Sasaniler’in Mazdaizm’in artık Zurvanizm adı verilen mezhebini tuttukları hakkında görüşler vardır.

İşte V. yy.ın ilk yıllarından itibaren, Bizans sahasında bulunan Ermeniler, kültürel geriliklerini halletmek ve dinlerini daha iyi öğrenmek amacıyla ve Bizans’ın da yardımıyla Mesrob Maştoots vasıtasıyla bir alfabe sahibi olmuşlardı. Ayrıca, İncil’i Ermeniceye çevirmişler ve bu alfabe ile bazı önemli eserler de kaleme almışlardır ki V. yy.a aid Egişe ve Gazar Parpetsi, V. yy.daki hem siyasî hadiseler, hem de onların dinî durumu hakkında bize oldukça önemli bilgiler vermektedirler. Bunlar, gerek Kafkasya bölgesindeki Hunlar, gerekse Orta-Asya sahasındaki Eftalitler hakkında diğer kaynaklarda rastlanmayan önemli bilgiler de ihtiva etmektedir.¹⁰

V. YY. Ermeni Kaynaklarına Genel Bir Bakış¹¹

V. yy.ın en önemli Ermeni tarihçilerinden ve konumuzla da doğrudan ilgili bilgiler veren Egişe hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Araştırmacıların bazıları, Egişe’yi V. yy.ın ikinci yarısına,¹² bazıları aynı yüzyılın sonlarına veya VI. yy.ın başına¹³ yerleştirmektedirler. Hakkında bilinenler, onun, Trever’in görüşüne göre, muhtemelen 420 yıllarında

doğduğu, gençliğinde Sasani hükümdarı II. Yazdegird (438-457) tarafından çağrılan Ermeni müfrezesinde asker olarak vazife gördüğü ve Kionitlere karşı sefere hazırlık olmak üzere Apar ülkesinde bulunduğudur.¹⁴ Yine Trever'a göre, Egişe, 449-451 yıllarında Sasaniler'in dinî baskıları ve Ermenileri kendi dinlerine zorla çevirme girişimleri karşısında onlara karşı isyan eden ve bir nevi hareketin efsanevi lideri olan *sparapet*¹⁵ Vardan Mamikonyan'ın savaşçısı ve sekreteridir. Egişe, kendi rivayetine göre, 451 yılındaki meşhur savaşta bizzat bulunarak hadiseleri bize görgü şahidi olarak anlatır. Gerek bu savaştan önce, gerekse daha sonraki tarihlerde Hunlarla Ermeniler ve Romalılarla Ermeniler arasındaki münasebetler hakkında enteresan bilgiler verir ve Ermenilerin müttefikleri olarak çoğu defa "Honk"¹⁶ ismiyle Hunları zikreder.¹⁷ Bu hususta Gazar Parpetsy tarafından, bazı temel farklarla beraber kaynak olarak da kullanılmıştır.¹⁸ Egişe'nin bizim için diğer bir önemi de, Sasani devleti doğusunda bulunan ve "Kuşank" diye adlandırdığı Hunlar (Kionitler) hakkında bilgi vermesidir;¹⁹ ancak eserinin ikinci kısmında yine Kuşanlar'dan bahsetmekle beraber, artık o, bu isimle, güçten düşmüş olan Kionitleri değil Eftalitler'i ("Tētal") kastetmektedir.²⁰ Çünkü Egişe, 442-448 yıllarında Sasani - Kionit savaşları döneminde Apar (Horasan) ülkesinde askerlik hizmetinde bulunmuştur.²¹ Egişe, ifa ettiği üstün hizmetlerden dolayı ruhanilere verilen vardapet ünvanına da sahip idi. "Vardan ve Ermeni Savaşı Tarihi" anlamındaki eseri, İran'daki Parth / Arşak hanedanının 220'li yıllarda düşüşünden 464 / 465 yılına kadarki 35 yıllık devreyi ihtiva eder.²² Eserini de muhtemelen V.yy. ın ikinci yarısı başlarında yazmıştır.²³ Ancak, eserindeki bazı pasajlar, birçok yazarın da ifade ettiği gibi, VI. yy.daki kaynaklardan alınmıştır; hatta eserin tarihlenmesi için VII. yy. ile VIII-IX. yy. gibi geç tarihler bile verilmektedir.²⁴ Bu duruma göre, onun VI. yy. müellifi olduğu da iddia edilir.²⁵

Gazar Parpetsy'ye gelince, V. yy. ortalarında yaşayan ve muhtemelen 443 tarihinde doğan Gazar, nerede ve ne zaman doğduğu hakkında bilgi vermez,²⁶ ama Mamikonyan'ların naharar sülalesine mensubiyeti hakkında da rivayetler vardır. Gençliğinde keşişlik eğitimi almış, daha sonra eğitimini ikmal etmek üzere İstanbul (Konstantinopolis)'a gitmiştir. *Marzpan* (sınır eyaleti valisi)²⁷ Vahan Mamikonyan'ın talimatı üzerine, Faustos Byzantios'un "Tarih"inin bir nevi devamı olmak üzere bir "Ermeniler Tarihi" yazma görevini üstlenmiş ve bu eserini tahminen 500 yıllarında yazmıştır.²⁸ 451 yılındaki, "Avarayr" diye anılan savaş,

savaşa bizzat katılmamış olmakla birlikte 451 yılındaki savaşın temel ayrıntılarını hayatta kalan muharıplerden dinleyerek savaştan hemen sonra yazmıştır.²⁹ Kendisinden önceki yazarların eserlerini de kullanmış olan Gazar'ın bu eseri, 387 tarihindeki Roma-Sasani anlaşması neticesi Armenia'nın paylaşılmasından başlar, 428 yılına kadar gelir. Bundan sonraki hadiseler için ise Egişe'yi kullanmış olduğu tahmin edilmektedir. Tıpkı Egişe'de olduğu gibi, İran doğusundaki "Kuşanlar ülkesi"nden veya "Aparlar ülkesi"nden de bahseder.³⁰ Gazar, V. yy. sonu veya VI. yy. başlarında vefat etmiştir.

Gazar ile Egişe arasındaki diğer önemli bir farklılık da şudur: Gazar, 451 yılındaki savaş münasebetiyle bilgi verirken, Egişe, Perslerin doğrudan Ermeni topraklarına doğru ilerlemeleri ve neticede Avarayr savaşı mevzuuna geçer ve konu hakkında biraz daha teferruat verir. Persler hazırlıksız olmakla beraber, Ermeniler de gevşek davranmışlardır; çünkü onlar, Egişe'ye göre, "zaferden çok, şehit olmaya daha fazla istekli" idiler.³¹ Savaş hakkında verilen haberler de her iki yazarda farklıdır. Egişe, oldukça teferruatlı malumat verirken, Gazar oldukça kısa keser; ama savaş sonrası verdikleri bilgiler yine epeyce farklıdır. Vardan'ın kardeşi Hmayeak'ın Doğu Roma başkenti İstanbul (Konstantinopolis)'a yardım için yollanması Egişe'de hiç yoktur, fakat onun bir iç harp sırasında Tayk bölgesinde öldürülmesinden de Gazar gibi bahseder. Sasaniler tarafından katledilen Hristiyanlara sempatik tavırlarla yaklaşan "Hun Bel" in hikâyesini anlatır.³² Egişe'nin, kendi hikâyesine etkileyici bir vurgu gücü vermek ve bunu da teolojik bir nokta yapmak için, her defasında, bilgilendirmeden hatta bunu arzulamadan, sık sık Kutsal Kitap tasvirlerine yer verdiği de gayet açıktır; bunu bilhassa, Avarayr savaşı münasebetiyle "şehit olmak" hakkındaki açıklamalarında bulmak mümkündür.³³

Savaş Öncesi Sasani-Doğu Roma-Ermeni İlişkileri

Bugünkü Ermenistan ve Gürcistan bölgelerinde insanları Hristiyanlığı terk etme ve zorla Ahura-Mazda dinine geçirme girişimleri aslında yeni değildi ve II. Şapur'un bütün saltanatı boyunca 339'dan 379'a kadar zaman zaman yapıyordu;³⁴ hatta bu Yahudilere de uygulanmıştır. II. Şapur'un bu hususta sürgün ve katliamlara da giriştiği biliniyor. 362 yılında 9.000 Hristiyan sürgün edilmiş; Sozomenos'a göre ise, 16.000 Hristiyan, II. Şapur'un katliamları sırasında kurban verilmişti.³⁵ Mesela Şapur, 365 yılında bölgeye düzenlediği bir seferde birçok yeri tahrip ettiği gibi, bazı insanları da dinlerini değiştirmeye zorlamış, kabul

etmeyenleri ya öldürtmüş, ya da yerlerinden göç etmeye zorlamıştı.³⁶ I. Yezdegird döneminde 410 yılında Seleukia'da Sasani imparatoru idaresinde ve Seleukia-Ktesifon kathedrikosu Mar Ishak başkanlığında toplanan Hristiyan sinod'u ise İran için son derece önemli olmuş, gerek Doğu Hristiyanlığı,³⁷ gerekse Ermenilerin durumu açısından tam bir dönüm noktası olmuştur. Bu toplantıda alınan kararlarla Hristiyanlık Sasani imparatorluğu içerisinde resmen tanınmış; 325 tarihindeki İznik sinod'unun kararları da tanınarak kabul edilmiş;³⁸ Doğu Hristiyanlığı Batı'dan resmen ayrılmış; devlet içerisinde inanç ve kiliselerin durumları belirlenerek Sasani imparatoruna kilise başkanını seçme hakkı verilmişti.³⁹ Bizim ele aldığımız II. Yezdegird (439-457) döneminde ise Hristiyan takibatı ve katliamının yeniden başladığını ve bunun bir devlet politikası haline geldiğini görüyoruz. Bu hadiseler hakkında dönemin Ermeni kaynakları teferruatlı bilgi vermektedirler. 449 yılında II. Yezdegird, bir ferman yayınlayarak, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerindeki insanları Ahura-Mazda dinine girmeye çağırıyor. Onun bu harekete geçmesindeki asıl neden ise, Ermeni kaynaklarına göre, I. Yezdegird (399-421)'in meşhur devlet adamı büyük *hazarapet*⁴⁰ Mihr Narseh, Behram Gur ve bizzat yeni hükümdar II. Yezdegird idi.

Mihr Narseh'nin Ermenilere Mektubu ve Ermenilerin Tavrı

Zikredilen tarihte Mihr Narseh, "İranlıların ve İranlı olmayanların⁴¹ Büyük Veziri Mihr Narseh'den Büyük Armenia'ya çok çok selamlar!" diye başlayan ve Egiş'e uzun uzun anlatılan bir mektup yolladı. Mihr Narseh bu mektubunda, Gögün altında yaşayan ve (Ahura-)Mazda dinini kabul etmeyen herkesin yanışta ve kör olduğunu, Haraman (Ehrimen)'in şeytanları tarafından kandırılmış olduğunu belirterek, Hristiyanlığın Tanrı anlayışı hakkındaki "yanış" fikirlerini söyleyerek ve Ahura-Mazda dinindeki Tanrı Z(u)rvan⁴²'in üstün meziyetlerini anlatarak, Ermenilere, liderlerine inanmamalarını, çünkü onların kendilerini aldattıklarını söylüyor, onlar için yapılacak iki ihtimal veriyordu: "ya bu mektuba kelime-be-kelime cevap verecekler, ya da büyük toplantıdan önce Saray'a gelip hazır bulunacaklar"⁴³. Bu mektuba, 387 yılında Doğu Roma İmparatoru I. Theodosius ile II. Şapur arasında varılan anlaşmaya göre bugünkü Erzurum (Theodosiopolis) - Diyarbakır (Amida) hattının doğusunda bulunan bölgede Pers-Armenia'daki 18 büyük Ermeni din adamı, Ayrarat eyaleti *kathedrikosu* Hovsep (Joseph) başkanlığında, o zaman Ermenilerin büyük dinî merkezi olan ve 484

tarihinde dinî merkezin Duvin'e nakline kadar da öyle kalan Aştişat⁴⁴ta bir konsil toplayarak bir cevap yazdılar ve onun Tanrı ile ilgili ithamlarına karşılık verdiler ve şöyle dediler:

Bütün malımız-mülkümüz elinizde, vücutlarımız önünüzde; [onlara] ne istiyorsanız yapınız. Eğer bizi bu inancımızda (Hristiyanlık) bırakırsanız Yeryüzünde sizin yerinize başka bir Metbû tanımayacağız, Gökyüzünde de İsa'dan başka bir tanrı kabul etmeyeceğiz, Ondan başka tanrı yoktur. Bütün vücutlarımızı ellerinize teslim ettik. Ne istiyorsanız hemen yapınız: azap sizden, itaat bizden; kılıç sizin, boyun bizim.⁴⁵

Bu beklenmedik cevap Sasani sarayına geldiği ve muhtelif bölgelerde bulunan⁴⁶ ve isimleri zikredilen Ermeni soylularına daha kızgın ifadelerle fermanlar yazıldığı tarihlerde Ermeni din adamları da Başkente gelerek başta Sarayda üstün rütbeli bir kişi olan Vehdenşapuh ile,⁴⁷ daha sonra da bizzat II. Yazdegird ile görüşüp kesin kararlarını bildirdiler; buna karşılık şah ise onları kadın ve çocukları ile uzak diyarlara sürmek ve öldürmekle tehdit etti.⁴⁸ Sonuçta Ermeni ve Gürcülere gönderilen bu tür mektuplara herne kadar bazı soylular iştirak ederek Ahura-Mazda dinine dönmüşler veya bunu kabul eder göründüler ise de bu hareket, birçok ruhani ve seküler kişinin Sasanilere karşı koymasıyla neticelendi. Bilhassa, İran'dan geri dönenlerin yanlarında Ermenileri dinlerinden döndürmek ve okullar kurmak üzere görevlendirilmiş Mazda dinine mensup kişilerin (magu) ve öğretmenlerin bulunması⁴⁹ Hristiyan Ermenileri daha da kızdırdı.

450 yılında Ermeni din adamları ve soylularının patrik Hovsep başkanlığında yaptığı toplantıdan direniş ve isyan kararı çıkmakla birlikte bazılarının Sasani tarafını tutması, bu direniş bir Ermeni - Sasani din savaşından çıkarmış, bir iç savaşa dönüştürmüştür.⁵⁰ Sasani tarafı olmayanlar etkili iki kişinin etrafında birleşmişlerdi: Bir tarafta Hristiyan olan Vardan Mamikonyan, diğer tarafta ise Sasaniler tarafından marzpan veya Armenia'nın genel valisi seçilen ve o dönemdeki en önemli Ermeni beyliği olan Sivnik hanedanından Vasak Siuni.⁵¹ Vasak, Sasanilerden gelen çağrı üzerine Ktesifon'a gitmiş ve orada, yanında bulunan soylular ile birlikte -baskı ile de olsa- Ahura-Mazda dinini kabul etmişti.⁵² Döndükten sonra, tekrar eski dinine dönen Vasak, Vardan ile birlikte planlanan ve gizli kalması kararlaştırılan isyan fikrine de razı olarak yemin etmiş olmakla beraber, bu söz tutulmadı⁵³ ve isyan Sasaniler tarafından haber alınınca, Mihr Narseh idaresindeki

bir Sasani ordusu, isyanı bastırmak üzere Albania yoluyla Ermeniler üzerine yürüdü.⁵⁴

Ermenilerin Direnişi ve İttifak Arayışları

Ermenileri bu direnişe sevkedenlerin başında Vardan Mamikonyan vardı. Vardan, Sasanilere karşı başarılı olabilmek için gerek Doğu Romalılara, gerekse Kafkas kuzeyindeki Hunlara elçiler göndererek yardım istemişti. İstanbul'a gönderilen elçi, Vardan'ın kardeşi Hmayeak'dı, ama zamansız gelmişti: çünkü 447-448 tarihlerinden beri Roma, kuzey sınırlarında Attila zamanındaki Hun tehditleri ve istilaları ile uğraşıyordu. Doğu Roma imparatorluğu, 422 yılında Sasanilerle 100 yıl sürecek, ama aslında 20 yıl bile devam etmeyen bir barış anlaşması yapmıştı⁵⁵ ve bunu bozmak istemiyordu. Ayrıca, 451 yılında da Kadıköy'de toplanacak olan Hristiyan konsili hazırlıkları vardı. Eğişe'de anlatıldığına göre, İmparator'dan kuvvet toplamak üzere gelen Hmayeak ve yanındakiler İmparator II. Theodosius (408-450)'a giderek görüşmüşler ve durumu anlatmışlardı.

İmparator II. Theodosius, "onların geliş sebebini işittiği zaman kendilerine nazikçe şeyler söyledi ve kendilerine bir orduyla yardım etme konusunda söz verdi. Fakat verdiği sözü yerine getirmeye hazırlanırken ömrünün sonuna gelmişti ve öldü." Yerine geçen yeni imparator Marcianus (450-457), Armenia'daki işlerin durumunu öğrenerek Ermenilere verilecek en uygun cevabın ne olacağı hususunda adamları ile görüştüktan sonra başta Anatolius olmak üzere bazıları, şu andaki durumun 387 barışını bozmak için uygun olmadığını söyleyerek İmparator'u niyetlerinden caydırdılar ve böylece Ermenilere verilecek cevap da gecikmiş oldu.⁵⁶ Ermeniler ayrıca, Antakya (Antiochia)'daki Roma ordusu komutanından, bölgedeki diğer prensliklerden ve Pers-Armenia'daki Ermeni prensliklerinden de yardım için onlara mektuplar gönderdiler,⁵⁷ ama cevap alamadılar. Neticede, Ermeniler de 451 savaşına yalnız girmek durumunda kaldılar, belki de bu isyan hareketi yüzünden, Ermeniler, 451 Kadıköy (Khalkedon) Hristiyanlık Konsili'ne temsilci gönderemediler. Gerçekte ise, Sasani kontrolündeki Armenia'ya Kadıköy Konsili'ne katılmak üzere davet yapılıp yapılmadığı da malum değildir.⁵⁸ Dolayısıyla Hmayeak, Bizans'dan askeri ve moral yardımını almadan eliboş olarak geri döndü ve bir müddet sonra da iç savaş sırasında öldürüldü.⁵⁹

449-451 yılları arasında cereyan eden ve Hunların da devreye girdiği Sasani-Ermeni çatışmaları hakkında bize bilgi veren Egişe ile Gazar'ın eserlerini karşılaştıracak olursak, Egişe'nin verdiği bilgiler daha uzun ve teferruatlıdır, Gazar ise kısaca temas eder. Mesela, Egişe'ye göre, Ermeniler, Armenia'daki Persler (Sasaniler) üzerine umumî bir saldırıda bulunmuşlar; onların ateş tapınaklarını tahrip etmiş, Atrpatakan (Azerbaycan) bölgesine kadar ilerlemişlerdir. Kafkasya'daki Albanlar, bunun üzerine Perslerin (Sasanilerin) hâkimiyetindeki Armenia'ya haber göndermişler; Ermeniler de Roma / Bizans imparatoru Theodosius'a yardım ricasında bulunmuşlardır. Bizans'ın bu karışık ortamı ve uygun-suz şartlar altında İmparator İran ile olan ilişkilerini tehlikeye atmak istemedi.⁶⁰ Az sonra da ölmüş olduğu ve yerine Marcianus geçtiği için bundan bir netice alınamadı; çünkü yeni imparator, Hun'lara karşı sınırlarını savunmak durumundaydı; ayrıca Ermeniler lehine ve Hristiyanlık uğruna sonu tehlikeli bir savaşa atılmaktansa Sasaniler ile barışı devam ettirmeyi daha uygun bulmaktaydı.⁶¹ Marcianus, bu düşüncelerle, Suriyeli Elpharios'u elçi olarak İran şahına göndererek; "Ermeni kuvvetlerini asker, silah vererek veya herhangi bir yardım şeklinde desteklemeyeceğine" dair Sasanilerle kat'î bir sulh yaptı.⁶² Bütün bu karışık ortam içerisinde Doğu Roma'dan yardım beklemek beyhude idi. Nitekim aynı durum, 482-484 tarihlerindeki isyan hadisesinde de olmuş ve Doğu Roma, Armenia'daki Hristiyan kardeşlerine destek vermemiştir.⁶³

Hunlar'ın Kafkasya ve Anadolu'daki Faaliyetleri ve Kafkas Duvarları

Sasaniler, kendi paylarına düşen Ermeni toprakları ve buradaki Ermenileri kendilerine doğrudan bağlamak için onlara gerek siyasi, gerekse dinî baskılar uygulamağa başladıklarında Ermeni soyluları, bir yandan Vardan Mamikonyan başkanlığında Sasanilere karşı direnme ve isyan hareketlerine başlarken, Doğu Roma'dan destek gelmemesi üzerine bir yandan da Hunlara ve onlara bağlı bulunan diğer boylara müracaat ettiler. Ermeniler vesilesiyle aslında Sasanilerle önceki hesaplarını da görmek isteyen ve "Honk" ismiyle Ermeni kaynaklarında geçen Hunlar, 450-451 yıllarındaki Ermeni direnişi sırasında Ermenilere destek verdiler. Ermeniler zaten daha önceden, Sasanilere karşı koyabilmek için gerek Doğu Roma'ya, gerekse Hunlara elçiler göndererek onlardan askerî yardım talep etmişlerdi. Hunlar, yardım yapacaklarına dair yemin ederek söz verdiler.⁶⁴

Gazar'da ve Egişe'de nadiren rastladığımız teferruatlı bilgilerden biri, işte bu 451 yılındaki Ermeni isyanı münasebetiyedir. Büyük bir Sasani ordusunun Albania yoluyla üzerine doğru geldiğini öğrenen Vardan, toplayabildiği kuvvetlerle Albania bölgesine hareket etmiş ve orada Halhal şehri yakınında dağlı müttefikleriyle birlikte bir Sasani ordusunu yenerek büyük askerî başarılar kazanmıştı. Bu zaferleri takiben de Kür ırmağını geçip Hunların ülkesine giden dağlık geçitlere (Hun veya Çol / Çor kapıları) ulaşan Vardan, Kafkas bölgesindeki Hunlar ile ittifak yapmıştır.⁶⁵ Gerek Ermeni, gerekse Alban kaynaklarında da geçen bu bilgiye göre, Ermeniler, ileri harekâta geçerek "Honk kapıları"na doğru yöneldiler; "Pers"ler tarafından elde tutulan bu kapıları, tahkimatları ele geçirerek tahrip ettiler, içinde bulunanları da katlettiler. Ondan sonra da Hunlara ve onlarla müttefik olan diğer kabilelere, "kendileriyle görüşmeler ve anlaşma yapmak, koparılamaz bir ittifak kurmak için elçi gönderdiler. Kazanılan zaferi kendi gözleriyle bizzat yerinde gören Hunlar, kendi dinî törenlerine uygun olarak yeminli bir anlaşmaya girmede tereddüt etmediler."⁶⁶

İşte Vardan tam Albania'da iken, bu sıralarda Armenia bölgesinde olan ve büyük Ermeni aileleri arasında da kendisine destek bulan Vasak, Ermeniler'e ihanet ederek kendi topraklarını yağmalamaya başlamış, bunun üzerine Kafkas bölgesindeki gruplar da bu haber üzerine sefere son vererek kışı geçirmek üzere memleketlerine dönmüşlerdir.⁶⁷ Önceden işaret edildiği gibi Vasak, İran'dan gelen teklif üzerine, Hristiyanlığı bırakarak Ahura-Mazda dinine dönmüştü. Savaşın bu ilk dönemlerinde Vardan liderliğindeki Ermeni soyluları (naharar), Sasaniler'i bozguna uğrattıkları gibi, Vasak'ı da esir almışlardı; bunun sonucunda da Vasak, tekrar Hristiyanlığa dönmüştü.⁶⁸

Ancak burada, Hunların desteği, Ermeni kaynağı Egişe'de geçen "Honk"un kimliği ve bahsedilen hadisenin gerçekten 450-451 savaşı ile mi ilgili olduğu meselesi vardır. Honk'un Hunlar olduğu⁶⁹ ve Daryal ile Derbend geçitleri kuzeylerinde yaşadıkları konusunda birçok araştırmacı fikir birliği içerisindedir;⁷⁰ ancak Ermeni kaynakları, Hunları zaman zaman "Kuşank" (Kuşanlar) şeklinde de zikreder. Bazı araştırmacılar ise onların Eftalitler olduğu fikrindedirler⁷¹ ki bu görüş yanlıştır ve bu, en azından ilk dönem için Kionitler olmalıdır. "Honk" (Hun)'ların bu dönemdeki yerleri konusunda ise "Armenia Coğrafyası"nda "(Derbend) kuzeyinde, başkentleri Varaç'an olan Hunlar(ın krallığı⁷²) vardır..."⁷³ ibâresine rastlanmaktadır. Egişe'nin Honk yardımı konusundaki

teferruatlı haberine rağmen bazı araştırmacılar, bahsedilen “Honk” yarımının 572 yılındaki Ermeni ayaklanmasıyla ilgili olduğu görüşündedirler.⁷⁴ Kaynaklarda bu Hunlar için “Honk” tabiri yanısıra “Çol / Çor”, “Çor’ların hükümdarı” veya “Çor kapıları” (Derbend) tabirleri de kullanılmaktadır.⁷⁵

Hunlar, bilhassa Attila döneminde ve 450’li yıllarda Batıdaki işlerle daha yoğun olarak uğraştıklarından bunlara fazla müdahale edemediler. Ama Attila, 451 yılındaki Galya seferine çıkmadan önce, belki de Galya’daki savaşın Germen usulüne göre geçeceğini ve Hunların başlıca üstünlüğünü teşkil eden atlı grubuna fazla iş düşmeyeceğini düşünüyordu. Onun için de üstün atlı birliklerini Ermenilerden gelen talep üzerine Kafkas bölgesine gönderdi; Galya’ya götürebildiği atlı birlikler ise Hun ordusu içerisindeki küçük bir gruptan ibaretti⁷⁶ ve Germen kuvvetlerine refakat edenlerden oluşuyordu. Bu şekilde o, aynı zamanda, Kafkas bölgesindeki Sasani ilerleyişine de engel olmak istiyordu. Ancak Hunlar’ın, 451 ilkbaharında Kafkas geçitlerinden Sasani tarafına rahatça geçebilmeleri mümkün değildi ve ileri yürüyüşlerine Sasani tarafından izin verilmiyor, Kafkas geçitlerinde durduruluyorlardı.⁷⁷ Sasani, daha sonraki tarihlerde de örnekleri görülebileceği gibi, Anadolu sahasında herhangi bir askerî faaliyette bulunurken Kafkas geçitlerinden gelebilecek tehlikeli yardımlara karşı da geçitleri önceden tutturuyorlar, hatta kervanların bile geçişine zaman zaman engel oluyorlardı.

Sasani, gerek Kafkasya’dan, gerekse kuzey-doğu İran’dan gelen önceki Alan ve daha sonraki Hun saldırılarına karşı bölgede bazı savunma tedbirleri almışlar, daha II. Şapur (309-379)’dan itibaren bazı duvarlar yapmışlardır. Bunların, gerek yazılı kaynaklara, gerekse bulunan arkeolojik verilere göre bilhassa Derbend bölgesinde gerçekleştirildikleri görülüyor. Bunlardan, Gürgen bölgesindeki “Sul kapısı” ve Seddi İskender” olarak bilinen duvarlar, Arap ve Fars kaynaklarına göre, II. Peroz (457-484) ve I. Husrev (Anuşirvan, 531-578) zamanlarında inşa edilmiştir. Derbend bölgesindekilerin de, II. Yezdegird, yani bizim ilgilendiğimiz dönemde, V. yy.da inşasına başlandığı, ama daha doğru olarak şimdi, I. Husrev zamanında tamamlandığı kabul edilmektedir.⁷⁸

Buna rağmen yine de 451 Avarayr savaşı vuku bulacağı sıralarda Hunlar’ın Ermenilerle önceki yeminli sözlerini dikkate alarak, Sasani’lere karşı bazı hareketlere giriştikleri anlaşılıyor. Egişe’nin bu konuda verdiği bilgiye göre, daha önceden Artzah ormanlarına⁷⁹

kaçmış olanlar tamamen emniyet ve güven içinde olmadıkları için sık sık Hun'ların ülkesine gidiyorlar ve onları, Ermenilerle yaptıkları ve yeminle teyit ettikleri sulhu hatırlatarak savaşa teşvik ediyorlardı.

(Hunların) çoğu bu hoş sözleri iştmekten memnun oldular. Ama [Ermeniler], "niçin savaşa hazırlıklı gelmediniz?" diyerek onları sert bir şekilde ayıpladılar. Gerçi başlangıçta karşılıklı bir anlaşmaya varabilmek için hiç bir çare bulamadılarsa da daha sonra (Hunlar), kalabalık bir kuvvet topladılar ve Pers (Sasani) İmparatorluğu'nun sınırlarına saldırdılar. Birçok eyaleti tahrip ettiler, pek çok sayıda esir alarak ülkelerine götürdüler, bu şekilde de Ermeni ülkesiyle kendilerinin birlik olduklarını Kral'a açıkça gösterdiler.⁸⁰

Hunlar'ın sebep olduğu bu felaket haberleri Sasani komutanı tarafından öğrenildiği zaman bütün bu hadiselerden Vasak'ı mes'ul tutan komutan, İran'a geri dönerek Sasani hükümdarına tam teferruatlı bir rapor sunmuştu. İşte bu olayların cereyan ettiği ve ülkenin Hunlar tarafından tahribi hakkındaki her şeyi II. Yazdegird öğrendiği zaman Avarayr savaşının da kesin sonucunu artık biliyordu. Bu sebepten, kızgınlığı geçtikten ve yatıştıktan sonra, hadiseler hakkında doğru bilgileri aldıktan sonra Armenia'daki Atrormizd isimli en büyük soylulardan birini Armenia valisi tayin ederek Hunları cezalandırmak üzere, daha önce onlar tarafından tahrip edilmiş olan bölgelere gönderdi. O da Hunlar üzerine yürüdü.

Yazdegird, ülkelerin tahrip edilmesinden ve askerlerin kaybindan başka bilhassa [Çor] geçidinin tahribinden dolayı son derece üzgündü. Ancak uzun bir çalışmadan sonra geçidi yeniden tahkim edebildiler, ama daha sonra daha kolay alındı ve yerle bir edildi, tekrar inşa edilmiş hiç benzemiyordu.⁸¹

Avarayr Savaşı (26 Mayıs - 2 Haziran 451)⁸²

Beklenen Doğu Roma yardımlarının gelmemesi, doğrudan Hun (Egişe ve Movses Kalankatuatsi'de: Savir / Sabir) desteğinin zamanında gelmeyerek gecikmesi,⁸³ Vahan Siuni'nin taraf değiştirerek Sasaniler lehine Derbend geçitlerini tutarak Hunların geçmesine engel olması⁸⁴ ve dolayısıyla Ermeni kardeşlerine ihaneti üzerine Ermeniler yalnız kaldılar. Büyük bir Sasani ordusunun da ilerlemekte olduğunu öğrenen Ermeniler, 363 tarihlerinde kaybedilen sınır prensliği Zaravand-Hër'de düşmanı karşılamak üzere harekete geçtiler. Bu acelecilikte bilhassa,

müttefiklerle birlikte ve düzenli bir şekilde savaşmaktan çok bir an önce şehit olmayı Ermenilere telkin eden Lazarus⁸⁵'un da büyük payı olduğu tahmin ediliyor. Ermeniler Vardan Mamikonyan önderliğinde 26 Mayıs 451 tarihinde başlayıp fasılalarla 2 Haziran'da sona erecek olan büyük bir mücadele sergilemek üzere, Ağrıdaki yakınında ve bugünkü Maku kasabasının güney-doğusunda, Aras nehrinin kollarından şimdiki Akçay / Zang-i mar (eski Tlmut) kıyıları boyundaki Avarayr ovasında⁸⁶ toplandılar. Ermeni müttefikleri olarak Hun-Sabir birliklerinin yer alamadıkları bu dengesiz muharebede Sasaniler'in 220.000 ilâ 300.000, Ermeniler'in ise 66.000 kuvveti olduğu ifade ediliyor. Sasani ordusunda Muşkan Nivsalavurt başkanlığındaki en iyi kuvvetler vardı.⁸⁷ İşin tuhafı, Sasani ordusu saflarında da Hun kuvvetleri yer alıyordu: Eğişe'nin verdiği bilgiye göre, II. Yezdegird'in ordusunda Apar ülkesinden, Herat bölgesinden, Hun'lardan ve Gilan bölgesinden kuvvetler bulunuyordu.⁸⁸ Hunlar'dan bir kısmının Sasani müttefikleri olarak onların saflarında yer alması Eğişe'de daha birçok yerde geçmektedir.⁸⁹ Öyle anlaşılıyor ki Sasani müttefikleri olan bu Hunlar, II. Yezdegird'in Doğuya yaptığı Kuşan (Hun) seferleri sırasında⁹⁰ itaat altına aldığı Hun grupları olup Ermenilere destek verenler ise Batıdaki ve Karadeniz kuzeyinden gelen Hun müfrezeleri idiler. Üstelik Sasaniler, zırhlı fillerden oluşan bölüklerle de ordularını takviye etmişlerdi.

Kalabalık Sasani kuvvetleri karşısında Ermeniler, filler saldırıya geçinceye kadar beklediler ve bu, onlar için aleyhde bir durum ortaya çıkardı. Herne kadar ilk gün savaşı kazanmış gibi göründülse de daha sonra talihleri tersine döndü, başarılı olamadılar ve büyük bir kısmı katledildi; Vardan Mamikonyan ve yanındaki sekiz komutanı öldü, ileri gelenler de "kraliyet zincirleri"ne bağlı bir şekilde esir olarak İran'a götürüldü.⁹¹ Savaşın en ileri seviyede bulunduğu bir sırada, savaşın kaderini tahmin eden Vasak Siuni, bazı adamlarıyla birlikte Sasaniler tarafına geçmişti.⁹² Savaşta ölen Ermenilerin miktarı konusunda Eğişe ve Gazar'da: 9 büyük soylu aileden 287 kişi, buna ilaveten kraliyet ailesinden 740 kişi dâhil olmak üzere toplam 1.036 olarak veriliyor.⁹³ Muharebedeki Sasani kayıpları konusunda ise 3544 Sasani askerinin öldürüldüğü ifade ediliyor.⁹⁴ Bu kayıp öyle büyüktü ki II. Yezdegird, Ermeniler hakkındaki fermanını geri almağa karar vermiş, sonradan barış yapılmıştır.⁹⁵ Tutsak olarak İran'a götürülüp Nişapur'da tutulan Ermeniler'in geri dönmesine izin verilmekle beraber 31 prensleri, daha 3 yıl kadar orada kalmışlardı. Bu müddet zarfında II. Yezdegird'in 454-455 yılında Doğuda Apar

(Horasan) bölgesindeki “Kuşank” (Hun) seferlerine katılmışlar;⁹⁶ Sasani ordusunun yenilmesi ve bütün Sasani ordusunun asıl İran topraklarına çekilişi⁹⁷ sırasında içlerinden bazıları, kathogikos Hovsep dâhil, 454 yılında esir düşerek ölüm cezasına çarptırılmışlardır.⁹⁸

Aynı tarihlerde Attila da önemli Hun atlı müfrezelerinden mahrum olarak çıktığı Galya bölgesindeki Catalaunum muharebesinden (451) başarısız olarak geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bu savaştan kurtulabilen Ermeniler, tepelere kaçtılar ve 33 yıl kadar Sasanilerle gerilla harpleri şeklinde mücadele ettiler; Vardan'ın yeğeni Vahan Mamikonyan liderliğinde 481 yılında ikinci defa yeniden isyan ettiler. Bu tarihte Sasanileri ülke sınırlarından uzaklaştırmaya muvaffak olan Ermeniler, “Pers” (Sasani) ordusunu Akori köyü civarında mağlup ettiler, 482 yılında ise, Avarayr savaşının geçtiği yere yakın bir yerde, Nersehat denilen yerde Sasanilere ikinci bir darbe daha indirdiler.⁹⁹ Sonunda 485 yılında Sasanilerle, dini bağımsızlıklarını kabul eden bir anlaşma (Nuarsak) imzaladılar. Buna göre, Ermeniler ve diğer Kafkas halkları, İran'ın “ateş ibadeti”ne girmek mecburiyetinde olmayacaklardı.¹⁰⁰ Yani Ermeniler, kendi tabirleriyle, “muharebeyi kaybettiler, ama savaşı kazandılar.”¹⁰¹

Avarayr Savaşı, Ermeni edebiyatında önemli bir yer tutar; Ermeniler burada ölenleri kahramanlığın, vatanseverliğin ve yeni nesillerle Hristiyanlık inancının örnekleri olarak sunarlar; Vardan ise onlar için bir “aziz”dir.¹⁰² Ermeni kilise takviminde onun yıldönümü, önemli bir günün başlangıcı, Ermeniler için de milli bayramdır;¹⁰³ o gün, “Perhiz'den önceki son Perşembe” olarak ölenlerin anısına saygı duyulur.¹⁰⁴ Adına ağıtlar bile yazılmıştır.¹⁰⁵ Avarayr savaşı Ermeni tarih literatüründe de önemli bir yer etmiş, daha sonra gelen ve sonraki benzer hadiseleri anlatan tarihçiler, kendi kahramanları ile Vardan Mamikonyan'ı karşılaştırmışlardır. Meselâ IX. yy. Ermeni müellifi Thomas Artsruni, 450-451 isyanı ile 572 isyanını birleştirir ve bu son isyan sırasındaki baş aktör Vahan Artsruni ile Avarayr'daki Vardan Mamikonyan'ı kahramanlık açısından eşdeğerde sayar.¹⁰⁶

Sonuç olarak, IV. yy.da başlayan ve V.yy.da devam eden Hunların Kafkasya ve Anadolu maceraları, onların bölgeyi erken dönemlerde tanımlarına ve bilahare yerleşmelerinde rol oynamış; müteakip dönemlerde ise Kafkasya ve Anadolu'ya artık yerleşmek ve bir daha ayrılmamak üzere gelmişlerdir. Bu münasebetle, temas kurdukları Ermenilerle gerek siyasi, gerekse kültürel bazı ilişkileri de olmuştur. Tarihi kaynaklara yansıyan ve

Ermeni literatüründe: “Dünyada dinleri uğruna şehit olan yegâne millet” şeklinde ifade edilen, Ermeni tarihi için de son derece önemli olan bu 451 hadisesi¹⁰⁷ vesilesiyle Hunların Ermenilere yaptıkları yardımlar, daha sonraki asırlarda da muhtelif Türk zümreleri tarafından artarak devam etmiştir. Ancak bilhassa Ermeniler tarafından hazırlanmış olan bazı web sayfalarında, kendi yazılı kaynaklarında bahsedilen bu yardımdan hiç söz edilmemesi enteresandır.